

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

1

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

1

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

VILIUS IVANAUSKAS

VĒLYVOJO SOVIETMEČIO EPOCHOS BRUOŽŲ APIBŪDINIMAS KULTŪROS SFEROJE

2009 m. Klaipėdoje vykusiame istorikų suvažiavime viena iš sesijų (vad. A. Streikus) buvo skirta vėlyvajam sovietmečiui¹. Kalbėta apie tam tikrus paskutiniaisiais 2–3 sovietmečio dešimtmečiais vykusius procesus, įvykius ir tuometinės visuomenės bruožus. Tai gera proga bandyti toliau apibrėžti to laikotarpio specifiką, pastebėti jam būdingus epochinius bruožus, kaip esmingai besiskiriančius nuo ankstesnių sovietmečio periodų. Tyrimą skatina atlikti ir prieš kurį laiką pasirodęs šiuo metu itin dažnai cituojamas tyrinėtojo A. Jurchako darbas „Viskas atrodė amžina iki tol, kol taip nebuvo“², kuriame kalbama apie paskutinįją sovietmečio kartą, išskiriant vėlyvojo socializmo laikotarpį, kuriame vyravo *performatyvios* ideologinės praktikos, nors ir ne visada turėjusios gilesnę prasmę jas atliekantiems žmonėms.

Kita vertus, *vėlyvojo sovietmečio* ar *vėlyvojo socializmo* terminas nėra vienareikšmis: ką laikyti esminiu vėlyvojo sovietmečio bruožu ir nuo kokios chronologinės ribos jį taikyti? Sieti su 1956 m. Vengrijos įvykiais ar su 1968 m. Prahos pavasariu, o gal su atskirų asmenybių – N. Chruščiovo ar L. Brežnevo valdymo pradžia? Lietuvos atveju, kaip ir Baltijos respublikų, taip pat kaip ir Vidurio ir Rytų Europos šalių atvejais, periodizacija, išskiriant ankstyvąjį ar vidurinįjį laikotarpį, vėlgi skiriasi nuo kitų sovietinių respublikų, kuriose socialistinė santvarka buvo įtvirtinta keliais dešimtmečiais anksčiau.

Nepaisant tam tikrų momentų, *vėlyvojo sovietmečio* epochos konceptualizavimas būtų svarbus, nužymint laikotarpį, kai sistema palaipsniui eroduoja, o įvairių procesų

¹ Sesijos pavadinimas „Vėlyvasis sovietmetis Lietuvoje: tyrimų būklė ir naujų priegū galimybės“. Sekcijos darbas aprašytas: Antrasis Lietuvos istorikų suvažiavimas, *Lietuvos istorijos metraštis, 2009 metai* 2, 2010, p. 15–17.

² A. Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

dinamika pirmiausiai kyla iš visuomenės, o ne iš institucijų, kartu užfiksuojant sociokultūrinį būvį, kai komunistinė ideologija *de facto* praranda savo reikšmę ir mobilizuojančią galią, tokią akivaizdžią ankstyvuojančiu periodu, ką pastebėjo ir lenkų istorikas A. Walickis. Šiame straipsnyje į esminius vėlyvojo sovietmečio bruožus bandoma pažvelgti iš sovietmečio kultūrininkų, intelektualų perspektyvos, jų pavyzdžiu efektyviausiai pastebint visuomenės dalies atsiribojimą nuo ideologijos ir panirimą į nesistemines praktikas, taip pat pasitikėjimą pirmiausia tuose pačiuose socialiniuose tinkluose (rateliuose) buvusių kūrėjų nuomonėmis ir požiūriais nei formaliomis taisyklėmis. Toks asmeninis (ne)pasitikėjimas palaipsniui tapo vienu svarbiausių kultūrinės veiklos dinamikos ar ribojimo veiksniais.

Straipsnis daugiausia paremtas teorine kitų tyrimų analize, tačiau jame naudojami ir po doktorantūros stažuotės atliktų interviu bei archyvuose rinkta medžiaga, tuometinių liudininkų atsiminimai.

Kultūrininkų, intelektualų santykio su sistema ambivalentiškumas

Nors kultūrininko paskirtis sovietmečiu glaudžiai susijusi su sovietine indoktrinacija, galima svarstyti ne tik vienpusį kultūrininko vaidmenį su sistema gaunant ir vykdant partinius nurodymus, tačiau ir pačių kultūrininkų interesus bei galimybes manevruoti *isteblišmento* struktūroje. Būtent du momentai iliustruoja vis ambivalentiškesniu tampantį kultūrininko santykį su sistema vėlyvuojančiu sovietmečiu. Pirma, ryškėja pačių kultūrininkų galimybės daryti įtaką visuomeniniams procesams, antra, ideologinėje plotmėje patiriant vertybinį nuosmukį, atsirado erdvė ir poreikis reikšti alternatyvias nuostatas. Daugiausiai gilinantis į sovietinės inteligentijos branduolį sudariusių mokslininkų ar menininkų aplinką, galima svarstyti apie *intelektualų klasės reiškinį*³ socialistinėje visuomenėje.

Interpretuojant sovietmečio visuomenę, pirmiausia paminėtinas vakarietiškos totalitarizmo mokyklos įdirbis, kuris Šaltojo karo metu (šis požiūris dabar dominuoja Rytų ir Vidurio Europos historiografijoje) pabrėžė sistemos monolitiškumą ir dėmesį sutelkė daugiau politinei linijai tirti, įvardijo represinius kontrolės mechanizmus⁴ ir politinio režimo gebėjimą mobilizuoti visuomenę savo politiniams siekiams, t. y. panaikino visuomenės organišką vystymosi galimybes⁵. Šiame požiūryje sovietiniai intelektualai yra akivaizdžiai subordinuoti politinio režimo siekiams. Šį bruožą pastebi ne vien sovietinės sistemos kritikai, jį gana aiškiai demonstravo ir patys komunizmo ideologai ar partiniai

³L. P. King, I. Szelenyi, *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*, University of Minnesota Press, 2004, p. 66–90.

⁴C. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Harvard University Press, 1965.

⁵A. Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, Vilnius, 2005, p. 8–9.

lyderiai⁶. Lenino požiūriu, intelektualų vaidmuo pirmiausiai turėjo kilti iš proletariato interesų, jų labai panaudojant turimas žinias ir kompetenciją. Intelektualo kompetencija savaime nebuvo vertinga, jeigu ji nebuvo taikoma revoliuciniuose pertvarkymuose, kurių kryptį nustatydavo partija. Pavyzdžiui, leninistinėje projekcijoje literatūra pirmiausiai turėjo tapti *partine literatūra*⁷.

Praktinį šio požiūrio taikymą geriausiai atskleidė stalinistinė epocha, kai 1937 m. „Didžiojo valymo“ metu šalia įvairiaus lygio partinių veikėjų visoje šalyje buvo „išvalytas“⁸ (mirties bausmėmis ir įkalinimais) ištisas mokslo ir kultūros atstovų, sukėlusių įtarimų savo neva revizionistinėmis nuotaikomis, sluoksnius. Lietuvoje ir kitose Baltijos šalyse po įvykusios sovietinės okupacijos irgi praėjo panašios teroro ir represijų bangos⁹. Paminėtina ir garsioji 1946–1948 m. A. Ždanovo kampanija prieš vakarietiško kosmopolitizmo nuotaikų skverbimąsi į TSRS kultūros lauką (kurios metu buvo represuojami pavieniai kūrėjai). Po 1940 ir 1944 m. sovietinės okupacijos centriniu lygiu jau suformuotą intelektualo vaidmenį (režimo legetimaciją ir indoktrinaciją) turėjo perimti ir vietiniai mokslo bei kultūros atstovai sovietinėje Lietuvoje: ideologiškai tolimi mokslininkai ir kultūros atstovai buvo tremiami į Sibirą, siunčiami į lagerius, o „progresyvieji“ įtraukiami į „socializmo statybą“, raginami kurti ideologiškai teisingus darbus¹⁰. Vieni aštriausių tokių „priminimų“ buvo *ždanovščinos* laikotarpiu LTSR rašytojų sąjungos suvažiavimo metu 1946 m. spalio mėn. K. Preikšo išsakyti kaltinimai apolitiškumu pavieniams kūrėjams (tarybinės pažangos neakcentavimas, praeities pozityvumas, idėjinio kovingumo stoka, pasyvumas). Pavyzdžiui, kritikuotas netgi poetas, aktyvus komjaunuolis E. Mieželaitis¹¹.

⁶ A. Showstack Sassoon, *The People, Intellectuals and Specialized Knowledge*, *Boundary 2: The Legacy of Antonio Gramsci*, Duke University Press, 1986, Vol. 14, No. 3 (Spring), p. 137–168.

⁷ Tarybinės lietuvių literatūros uždaviniai. LKp(b) CK sekretoriaus drg. K. Preikšo pranešimas visuotiniame tarybinių Lietuvos rašytojų susirinkime Vilniuje 1946 m. spalio 1 d., *Literatūra ir menas*, 1946 m. spalio 13 d., p. 4.

⁸ Apie stalinistinių terorą rašė: R. W. T h u r s t o n, *Fear and Belief in the USSR's „Great Terror“: Response to Arrest, 1935–1939*, *Slavic Review*, Vol. 45, No. 2 (Summer, 1986), p. 213–234; R. C o n q u e s t, *What is Terror?*, ten pat, p. 235–237; R. G. S u n y, *Stalin and his Stalinism: Power & Authority in the Soviet Union, 1930–1953*, *Stalinism and Nacism*, ed. I. Kershaw, M. Lewin, Cambridge, 1997, p. 26–52.

⁹ Apie stalinizmą Lietuvoje rašė: V. T i n i n i s, *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai*, Vilnius, 2009; J. S t a r k a u s k a s, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953*, Vilnius, 2007; A. A n u š a u s k a s, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996.

¹⁰ V. I v a n a u s k a s, *Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuojū sovietmečiu Lietuvoje*. Rašytojų aplinkos atvejis, *Politologija*, 2010, 4 (60), p. 53–84.

¹¹ Citata: „Tomis dienomis, kai buvo sprendžiamas Tėvynės likimas, Mieželaitis nerado nieko geresnio paraginti į kovą kariams ir kovotojams, kaip savo posmus apie kumelę, kurią bernas bučiavo „lankoje dobiliukų, kai mergiotė nosį išdidžiai nusuko...<...> Savo eilėraščių rinkiniu „Tėviškės vėjas“, kurį jis pavadino „karo metų eilėraščių rinkiniu, to rinkinio tuštuma, beidėjiškumu Mieželaitis pasirašė sau sunkų kaltinimo aktą. Jo kūryba yra svetima mūsų kūrybinei liaudžiai ir tikrovei; jis ritasi į nacionalistinį šiukšlyną.“ Žr. Tarybinės

Plačiau nuskambėjusi kritika ir nurodytos ribos buvo akivaizdus signalas ir kitų sričių kūrėjams, veikusiems oficialiojoje erdvėje – kultūrinis laukas turėjo išlikti monolitiškas, atitikti partijos tikslus, o kūrybinės bei mokslo institucijos privalėjo užtikrinti šią paskirtį. Netgi idėjiškai sunkiau apibrėžiamoje instrumentinės muzikos srityje *ždanovištinis* metu galima pastebėti 5-ajame dešimtmetyje įvykusį kompozitorių modernistų puolimą, pašalinant išstisus jų kūrybos repertuarus (pvz., D. Šostakovičiaus, S. Prokofjevo, N. Miaskovskio), atribojant visuomenę nuo žalingos užsienio modernistinės buržuazinės muzikos¹². Persekiota ir sovietinėje Lietuvoje pirmoji visa pastatyta V. Muradelio opera „Didžioji draugystė“, kuri, nors ir buvo akivaizdžiai konjunktūrinė, tačiau panašiu metu (1948 m.) patekusi į centro pareigūnų kritikos ugnį, tapo nepageidaujama ir Lietuvoje. Ji traktuota kaip tolima liaudies skoniui. Remiantis šia istorija vyko spartesnis operos ir baleto teatro sovietizavimas ir etatų kaita¹³. Moksliniame lauke irgi buvo įtvirtinamos dogmatiškos linijos, pvz., biologijos moksle paminėtinas lysenkizmo išsigalėjimas 5–6-ajame dešimtmetyje, tuo metu iš esmės žlugdęs pradėjusį formotis genetikos mokslą¹⁴.

Laikytis siauros indoktrinuojančios linijos privalėjo ir aukščiausi asmenys. Sovietinei inteligentijai gana artimas ir kur kas sunkiau nei jo kolegos A. Sniečkus ar M. Gedvilas tilpę į dogmatiškas komunistinės ideologijos ribas, vienas aukščiausių respublikos pareigūnų J. Paleckis ne kartą buvo užsipultas A. Sniečkaus ir priverstas viešai atgailauti dėl „paklydimų“ (nepalaikė jaunųjų rašytojų, rašiusių apie kolūkius, nedalyvavo perauklėjant senuosius inteligentus ir pan.)¹⁵.

Su totalitarizmu siejama leninistinė-stalinistinė projekcija problematiškiau vertinama aptariant postalininį laikotarpį. Totalitaristai giliau nenagrinėjo, kaip valdžios retorika ir veiksmai buvo interpretuojami socialinėje erdvėje (kasdienybėje) ir analizuoti visuomenės reakcijų į sovietizaciją, socialinių mokslų metodologija besirėmę sovietologijos revizionistinės ir postrevizionistinės krypties atstovai buvo linkę išskirti aktyvesnį visuomenės vaidmenį, nei apibrėžė totalitaristinę kryptis¹⁶. Pastarieji požiūriai suteikia galimybių

lietuvių literatūros uždaviniai. LKp(b) CK sekretoriaus drg. K. Preikšo pranešimas visuotiniame tarybinių Lietuvos rašytojų susirinkime Vilniuje 1946 m. spalio 1 d., *Literatūra ir menas*, 1946 m. spalio 13 d., p. 4.

¹² D. Blažytė, *Sovietinė kampanija prieš Lietuvos muziką 1947–1948 m.*, *Lietuvos istorijos metraštis, 1997 metai*, Vilnius, 1998, p. 224–225.

¹³ Ten pat, p. 225–238.

¹⁴ D. Blažytė-Baužienė, *Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui*, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, 2, p. 131–155.

¹⁵ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953*, p. 255–262.

¹⁶ Revizionistai pasižymėjo nuosaikesniu požiūriu ir dėmesį pradėjo skirti *mikro-* ir kasdienybės istorijoms, socialinių grupių tarpusavio santykiams, visuomenės santykiui su valdžios formuojama politika. Postrevizionistinė kryptis savo metodologija artima revizionistinei kryptiai, tačiau ji išvengė pavienių individų (gru-

net oficialiajame kultūriniame lauke postalininiu periodu pastebėti platesnę idėjų raišką¹⁷ nei monolitiškumą įvardijusi totalitaristinė kryptis, juolab kad papildomas galimybes tirti sovietmečio Lietuvos intelektualo besikeičiantį santykį su sistema suteikia ir skirtingų sovietmečio epochų bruožai, ir neformalumo plėtra kultūriniame-moksliniame lauke.

Pažymėtina, kad intelektualų sąsajų su sovietine sistema nepakankamumas, kritikuojant TSRS atvejį ir akcentuojant struktūrinių ryšių svarbą, yra užfiksuotas ir Vakarų marksistų darbuose. Pavyzdžiui, A. Sasoonas savo straipsnyje rėmėsi A. Gramsci pastebėjimais dėl intelektualo integravimo į liaudies švietimo procesą ir išsakoma kritika leninistinei projekcijai. A. Gramsci intelektualo vaidmenį socialistinėje visuomenėje apibrėžė kaip į klasės struktūrą integruotą funkciją, o Lenino samprata dėl sovietinio intelektualo vaidmens rėmėsi labiau standartiniu intelektualo vaidmeniu – proletariato interesus ginančio ir remiančio asmens, kuris vertinamas dėl savo žinių, gebėjimų, o ši kompetencija, nors per biurokratinis ryšius buvo susieta su valstybe, savo ugdymu ir raiška yra vis dar atsietą nuo liaudies. Pastaruoju atveju nuo kapitalistinio tipo intelektualų, anot A. Gramsci, skiriasi sovietinio intelektualų idėjų turinys, tačiau ne vaidmens sąsaja su klasės struktūra: intelektualas ir toliau išlieka gana autonomiškas (turintis nepriklausomą, objektyviai vertinamą kompetenciją) subjektas, kuris iš esmės būdamas proletariato klasinės struktūros išorėje, o ne viduje, daugiau bando savarankiškai apibūdinti, o ne organiškai artikuliuoti liaudies interesus. A. Gramsci išsakomi kritiniai pastebėjimai leninistinės sampratos atžvilgiu leidžia sovietinės sistemos atveju pastebėti nuoseklumo stoką pačiai partinei valdžiai laikantis marksistinės linijos, o tai – kas yra svarbu šio skyriaus temai – suteikia prieigas sovietmečio intelektualus analizuoti ne vien kaip *struktūros* apribotus *veikėjus*, ką siekė įgyvendinti marksistinė-leninistinė tradicija, ar ką pastebėjo Šaltojo karo totalitaristinės mokyklos atstovai¹⁸, tačiau ir pačią struktūrą galinčius veikti asmenis. Pastebėjimas, kuriame leninistinė projekcija siekė apibrėžti intelektualo vaidmenį, bet nesukūrė efektyvaus jo integravimo į proletariato struktūrą, irgi leidžia vertinti sovietinėje sistemoje išlikusį atskirą intelektualų segmentą, kuris revoliuciniu ar sovietinio režimo kūrimo laikotarpiu aktyviai dalyvavo įteisinant naują tvarką ir stalinistinėje epochoje pasidavė totalitariniam poveikiui. Tačiau mažiau suvaržytomis sąlygomis (pvz., postalininiu laikotarpiu), nebūdamas integruota proletariato dalimi, jis daugiau įgyvendino intelektualo kaip *asmenybės* (kūrėjo), o ne *funkcijos* sampratą: turintis polinkį kvestionuoti supančią

pių) atsieto savitapatumo nuo sistemos teigdama, kad sistema formavo ne vien aplinką, o ir žmonių interesus bei privačią erdvę, t. y. sovietinėje sistemoje gyvenusių žmonių interesai negalėjo būti visiškai autonomiški nuo pačios sistemos; žr. D. Marcinkevičienė, Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003 metai. 2, 2005, p. 91–106.

¹⁷ L. P. King, I. Szelenyi, *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*, p. 66–90.

¹⁸ K. Mueller, East European Studies, Neo-Totalitarianism and Social Science Theory, *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism. Toward a Theoretical Reassessment*, ed. A. Siegel, Amsterdam–Atlanta, 1998.

realybę, jis nėra visiškai (nepaisant įsteigtų institucijų) struktūriškai apibrėžtas net ir besikeičiančiomis aplinkybėmis palaikyti ir proteguoti proletariato vertybes.

Sovietinės sistemos atžvilgiu svarbu suvokti, kaip tokios intelektualo savybės galėjo reikštis vėlesniais sovietmečio laikotarpiais, išskiriant struktūrinius pokyčius tarp to, kas buvo stalininiu laikotarpiu, ir kokios tendencijos klostėsi postalininiu laikotarpiu.

Chruščiovmečio bruožai

Stalinistinį laikotarpį tikslinga apibūdinti kaip monolitinį, kuriame valdžia lėmė esminius visuomenės procesus. Stalino mirtis 1953 m. bei garsiąja 1956 m. N. Chruščiovo kalba prasidėjusi destalinizacija sukūrė nemažai vilčių novatoriškai veiklai. Nors pati postalininė epocha turėjo vidinių prieštaravimų, kurdama ir laisvesnę atmosferą, ir nuolat primindama, kad atsipalaiduoti negalima, juolab tais pačiais 1956 m. įvyko partinės valdžios susirūpinimą sukėlę Vengrijos įvykiai. Galima stebėti, jog, pvz., Maskvos menininkų ir inteligentijos terpėje iškylo J. Jevtušenkos, V. Aksionovo, A. Voznesenskio, L. Aleksejevos ir kitų „šestidesiatnikų“ karta, kritikuojanti stalininį režimą, A. Solženicynas publikuoja savo kūrinį „Viena Ivano Denisovičiaus diena“, žurnalas „Novij Mir“ su jo redaktoriumi A. Tvardovskiu tampa įvairių kūrybinių ieškojimų ašimi¹⁹, tačiau tuo pačiu iš TSRS rašytojų sąjungos yra šalinamas ir smerkiamas B. Pasternakas dėl Italijoje 1957 m. išspausdinto jo kūrinio „Daktaras Živago“, autoriui nesutikus su sovietinės cenzūros pastabomis. Tai, jog postalininis laikotarpis neturėjo nuoseklios linijos, parodo ir T. Rogersas²⁰, minėjęs, jog buvo keli atšilimo ir griežtėjimo kultūriniame lauke laikotarpiai, pvz., po garsiosios kalbos dėl Lenkijos įvykių 1956 m. ar B. Pasternako atveju netrukus sekė pokyčių nuosmukis, tačiau nauja atšilimo banga atsinaujino 1959 m. po TSRS rašytojų sąjungos suvažiavimo ir jaunųjų rašytojų iškilimo, kuri vėl nuslūgo 1962 m. prasidėjus N. Chruščiovo išpuoliams prieš dailininkus abstrakcionistus, vėliau atėjo ir rašytojų eilė (pvz., 1964 m. J. Brodskio teismas). Lietuvos atveju tokį nenuoseklumą rodė besimainantis vietinių ideologų elgesys kūrybinės inteligentijos atžvilgiu. Pz., 1959 m. TSRS rašytojų sąjungos suvažiavimo atgarsis buvo aktyviai jaučiamas 1960 m. LTSR rašytojų sąjungos suvažiavime, kuriame buvo kalbama apie naujus uždavinius, tekusius Lietuvos rašytojams, ir skiriamas dėmesys „ieškojimams“, tačiau panašiu metu „už nacionalistines nuotaikas“ buvo atleisti autoritetingiausi Vilniaus universiteto Lituanistikos katedros darbuotojai (M. Lukšienė, V. Zaborskaitė, I. Kostkevičiūtė, A. Rabačiauskaitė), taip pat rektorius J. Bulavas.

¹⁹L. Koehler, Old Troubles of „The New World“, *Russian Review*, Vol. 32, No. 2, Apr., 1973, p. 143–151.

²⁰T. F. Rogers, Trends in Soviet Prose of the “Thaw” Period, *The Bulletin of the Rocky Mountain Modern Language Association*, Vol. 22, No. 4, Dec., 1968, p. 198–207.

Nepaisant ideologinės linijos nenuoseklumo²¹, N. Chruščiovo periodas teikė nemažai vilčių, ne vien taikydamas mažiau suvaržymų, lyginant su pokario metu, tačiau ir įkvėpdamas pavienius asmenis naujoms idėjoms. Atšilimo laikotarpiu daugėjo ne vien formos ieškojimų, daugiau dėmesio pradėta skirti lietuviškam paveldui (pvz., Maironio, Čiurliono atminimo klausimai), palaipsniui kasdienybėje ideologiškumas darėsi formalia laikysena, tačiau išlaikant laviruojančią poziciją ir vengiant atviresnės pozicijos demonstravimo. Pavieniai asmenys, kurių netenkino nusistovintos sovietinio gyvenimo normos, kosmoso užkariavimo programų fone 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečių sandūroje bei kintant valdžios retorikai, kurį laiką tikėjo „socializmo su žmogiškuoju veidu“ kūrimu²². 6-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 7-ajame dešimtmetyje savo pozicijas pradėjo įtvirtinti vadina moji *pokario karta*, gavusi išsilavinimą sovietinėje Lietuvoje, tačiau turinti naujų lūkesčių, kuriuos atšilimo periodu palaikė ir Rytų Europoje tuo metu populiarėjančios buvusio sovietinio veikėjo N. Bucharino idėjos, suteikusios minčių eurokomunizmo ir socializmo su žmogiškuoju veidu idėjoms plėtoti²³. Kita vertus, tuo metu vyravęs ideologinių ribų nenuoseklumas lėmė, jog Lietuvoje „šešiasdešimtųjų“ (rus. šestidesiatniki) karta buvo atsargesnė, stengėsi neperžengti nusistovėjusių isteblišmento taisyklių ir tuo metu surasti savo vietą viešojoje erdvėje (A. Štromas tokią poziciją vadina konservacine²⁴).

Brežnevinio laikotarpio specifika

Atėjus į valdžią L. Brežnevui ir ypač po Čekoslovakijos įvykių iš naujo pradėjęs griežtėti režimas palaipsniui kultūrai „uždėjo naujus varžtus“. Maskvos ideologinio griežtėjimo politiką šalies viduje geriausiai iliustravo TSRS saugumo komiteto vykdoma veikla varžant intelektualus, rašytojus ar kitus veikėjus²⁵. J. Andropovo vadovaujamas saugumas periodiškai informuodavo TSKP CK vadovybę apie žalinga veikla užsiimančius asmenis, jiems taikomas sankcijos²⁶. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje išgyvenamas ideologinis griežtėjimas, susijęs su pasikeitusia TSKP CK vadovybe ir tarptautinių santykių padėtimi, o tai

²¹ Dar vieną pavyzdį, kaip Maskvos ideologai ir po Stalino kulto pasmerkimo bandė išsaugoti ankstesnes ideologinio reguliavimo ribas, pateikia A. Vyšniauskas, pastebėjęs istoriko J. Jurginio kritiką centriniu lygiu (1961 m. rugpjūčio 1 d. TSKP CK nutarimas „Apie rimtas klaidas J. Jurginio vadovybėje „Lietuvos TSR istorija“ ir „Lietuvos TSR istorijos skaitiniuose“) dėl jo rengtuose vadovėliuose išdėstytos periodizacijos, kuri neatitiko Stalino nulemtos TSRS istorijos periodizacijos koncepcijos. Žr. A. Vyšniauskas, *Kaip Juozą Jurginį 1961 metais Maskva „šukavo“*, *Lietuvos istorijos studijos*, Vilnius, 2010, Nr. 26, p. 112–147.

²² Interviu su V. Zaborskaite (2010 m. kovo 19 d. ir 2010 m. kovo 26 d.).

²³ S. Cohen, *Soviet Fates and Lost Alternatives: From Stalinism to the New Cold War*, Columbia, 2009.

²⁴ A. Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001.

²⁵ Galima pažymėti literato A. Siniavskio, V. Bukovskio ar kitų veikėjų teismus už antisovietinę veiklą. *Rusijos valstybės nacionalinis istorijos archyvas*, TSRS Saugumo komiteto 1972 m. sausio 7 d. raštas TSKP CK, f. 89, ap. 25, b. 15, l. 1–2.

²⁶ P. Медведев, *Андропов*, Москва, 2006.

akivaizdžiai lėmė ir aktyvesnį vietinių ideologų (A. Barkausko, G. Zimano, J. Bielinio) vykdytą inteligentijos priežiūrą ar kontroliuojančiųjų institucijų (KGB, Glavlitas, LKP CK Propagandos ir agitacijos, Kultūros skyriai) – visos visuomenės atžvilgiu. Prasadėjusia kontrolę prisiminė tuo metu leidyklos „Vaga“ redaktoriumi dirbęs A. Maldonis, kuris 1970 m. paliko redaktoriaus postą²⁷. Tuo metu žurnalistu dirbęs rašytojas S. Kašauskas pamena atvejį, kai 1968 m. jo kolega iš laikraščio „Komjaunimo tiesa“ viešai išsakė abejonę dėl Čekoslovakijos įvykių vertinimo ir buvo išmestas iš darbo²⁸. Pojūtį, kad režimas griežtėja, 1968 m. vasario mėn. savo dienoraštyje užfiksavo rašytojas A. Bieliauskas įrašydamas: „kažkas jau Maskvoje suskaičiavo, kad literatūros kūrinuose vis dažniau minimas (aišku – teigiamai) Stalino vardas“²⁹. Tokios retorikos ir veiksmų lūžiniu tašku laikytini 1972 m., kai po Kauno įvykių vietiniai ideologai (G. Zimanas, A. Barkauskas, atsakingi LKP CK padaliniai, Glavlitas ir kt.) pradėjo dar priekabiau vertinti kultūrinę-ideologinę veiklą, o LTSR KGB didino spaudimą kitaminčiams, įtariau buvo vertinami antisovietinės veiklos požymiai³⁰. Simboliška, kad Lietuvos kultūriniam lauke panašiu metu galima pastebėti nemažai varžymų. 1972 m. ką tik išleista S. Gedos knyga „26 rudens ir vasaros giesmės“ buvo puldinėjama ir kritikuota³¹. Į valdžios akiratį patekdavo ir mažiau dogmatiški žurnalai: „Kultūros barai“, „Nemunas“, „Pergalė“³². Paminėtinas ir literatūrologo V. Kubiliaus pavyzdys, kai žurnale „Nemunas“ 1972 m. pavasarį išspausdinus valdžios atstovus papiktinusį jo straipsnį „Talento mįslės“, jis kritikuotas, ribota jo veikla (kurį laiką neleista ginti disertaciją), o žurnalo redaktorius A. Drilinga buvo atleistas. Su disidentais suartėjęs T. Venclova panašiu metu buvo nepriimtas į Rašytojų sąjungą. Kine irgi vyko atviresnei kinematografijai nepalankios slinktytys (pvz., filmas „Birželis vasaros pradžia“ nepriimtas į sąjunginį ekraną)³³.

²⁷ Anot rašytojo, jis ir dar keli redaktoriai tada užkliuvo iš Maskvos atvykusiems ideologijos kontrolieriams. A. Maldonis mini, kad kontrolieriams nepatiko jo iniciatyva leidžiami lituanistikos knygų rinkiniai ir tam tikros Vakarų rašytojų knygos, kurias buvo vengiama spausdinti sąjunginiu lygiu, todėl keičiant vadovus buvo mėginama užtikrinti „tinkamesnę“ leidžiamų knygų atranką.

²⁸ Interviu su rašytoju S. Kašausku (2007 m. spalio 23 d.).

²⁹ A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: pažink savo artimą*, Vilnius, 2001, p. 143.

³⁰ K. Burinskaitė, LSSR KGB kovos su antisovietiniu pasipriešinimu 1954–1990 metų politinės ir ideologinės prielaidos, *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, Nr. 26, p. 100–101.

³¹ Ten pat, p. 33.

³² Kiek anksčiau žurnalus „Pergalė“ ir „Nemunas“ kuravusi Rašytojų sąjunga viename 1970 m. valdybos posėdyje atkreipė dėmesį į poreikį stiprinti jų ideologiškumą: „Žurnalų planams iš esmės pritarti, pasiūlant sustiprinti publicistikos ir kritikos skyrių, atsižvelgiant į politinį momentą“, LTSR rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo posėdžio, įvykusio 1970 m. birželio 29 d., protokolai, *Literatūros ir meno archyvas*, f. 34, ap. 1, b. 568, l. 48.

³³ L. Kaminskaitė-Jaňorienė, „Brežnevinio sąstingio“ praeities deformacijos lietuviškuose kino ir televizijos vaidybinuose filmuose (1968–1980 metai), *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, Nr. 22, p. 107.

Vis dėlto stalininio pobūdžio sistema niekada nebuvo sugrąžinta, o totalitarinis režimas iš naujo tapo nemonolitiniu, o labiau daugiasluoksniu. Jame tilpo ir valdžios dogmatiškai vykdomas ideologijos „nuleidimas“ visuomenei, ir oficialioms struktūroms priklausiusių veikėjų nevienodas supratimas, kaip reikia įgyvendinti nutarimus, neretai atrandant plyšių ir savo interesams tenkinti³⁴, ir neoficiali ar pusiau oficiali kultūra, suradusi savo vietą neformaliuose socialiniuose tinkluose, kitose alternatyvumo raiškose, kurios iš esmės buvo visuomenės atsakas prieš sustingusias sovietines struktūras ir dogmatiškus³⁵ reikalavimus, vykdomą centralizacijos politiką. Chruščiovmetis buvo svarbus naujų lūkesčių atsiradimo požiūriu ir manymu, kad galima didesnė įvairovė nei stalinistinis schematiškumas, todėl brežnevinių laikotarpį suvokiant kaip atsinaujinusių režimo griežtėjimą ir bandymus veikti iš viršaus, tikslinga pastebėti ir atskirų grupių norą išsaugoti autonomiškumą ar reikšti savo interesus. Pvz., Z. Brzeziński konservatyviąją reakciją, nukreiptą prieš N. Chruščiovo reformas, traktavo ne kaip atsinaujinusių totalitarizmo mobilizaciją, bet kaip gynybines priemones prieš visuomenės vaidmens stiprėjimą³⁶. Vertinant tai, kad Andropovo vadovaujama tuometinė KGB nesugebėjo pakartoti stalininio teroro apimties ir priemonių, svarbu suvokti, jog visuomenėje reformistiniai lūkesčiai išliko ir veikė kaip plyšys, palaipsniui perkeliantis nuo sistemos atnaujinimo vizijų iki alternatyvių ideologinių arba įvairių kitoniškumo manifestacijų, kurios, nors ir ne visada reiškė oponentų sistemai, tačiau bet koku atveju nerėmė vyraujančios ideologijos. Pažymėtina, jog brežneviniu laikotarpiu 1968 m. Prahos pavasaris buvo esminis lūžis, kai buvo sugriautos visos iliuzijos apie sistemos reformas ir politinis režimas išreiškė poziciją, kad ideologijos interpretavimas kitaip, nei oficialiai nustatyta, tapo draudžiamu. Pavieniams veikėjams ir grupėms erdvės savo veiklai vis dažniau teko ieškoti už oficialiųjų institucinių tikslų, juolab atskiros grupės (žygeiviai, jaunimo neformalios grupės) net ir chruščiovmečiu nebandė ieškoti aktyvesnės valdžios paramos. Tokį Lietuvos inteligentijos nusivylimą itin gerai apibūdina tuo metu sovietinei valdžiai artimo J. Marcinkevičiaus pavyzdys. Pasak V. Zaborskaitės³⁷, jis po Prahos pavasario neparašė nė vieno ideologiško kūrinio. Maskvos lygiu panašių fenomenologinę patirtį prisimena buvusi „šestidesiatninkė“ ir žmogaus teisių gynėja-disidentė L. Aleksejeva³⁸ bei sovietinė Amerikos literatūros kritikė R. Orlova (disidentė L. Kopelevo žmona),

³⁴ V. Ivanauskas, Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija. Sociologija*, 2006, Nr. 4, p. 1–11.

³⁵ M. R. Judson, A New Brezhnev Doctrine: The Restructuring of International Relations, *World Politics*, Vol. 30, No. 3, Apr., 1978, p. 366–390.

³⁶ K. Mueller, East European Studies, Neo-Totalitarianism and Social Science Theory, *The Totalitarian Paradigm after the End of Communism. Toward a Theoretical Reassessment*.

³⁷ Interviu su V. Zaborskaite (2010 m. kovo 19 ir 2010 m. kovo 26 d.).

³⁸ Л. Алексеева, П. Голдберг, *Поколение оттепели*, Москва, 2006.

atsiminimuose³⁹ savikritiškai žvelgusi į supaprastintai taikytas socialistinio realizmo schemas interpretuojant literatūrą. Tačiau pažymėtina, kad nuo 1968 m. visuomenėje ryškiau pastebimas nusivylimas sistema nebuvo vien sovietinio režimo griežtėjimo pasekmė. Istorikas P. Kenney, kalbėdamas apie tuometinį protestų ir opanavimo „transnacionalumą“⁴⁰, pažymi dalijimąsi panašiomis nuotakomis tarp atskirų Rytų Europos šalių, taip pat ir sąsajas su kai kuriomis protestų tendencijomis Vakarų Europoje (pvz., Paryžiaus įvykiai 1968 m.), apie kurias buvo galima sužinoti ir per radijo stotis. Postalininiu laikotarpiu pats ideologiškumas po truputį tapo *tuščiavidure*, tačiau *gerai išmokta* praktika⁴¹. Ne veltui J. Scottas, įvertindamas atskirų šalių patirtį pastebėjo, jog valdžios išsivaizduojamas „racionalus“ suvokimas dažniausiai nepajėgdavo įvertinti visų aplinkybių ir sprendimų įgyvendinimui įtaką darančių veiksnių, ypač žmogiškojo faktoriaus. Analogiškai pagerinimų logiką stebėjęs sovietologas E. Zaleskis, analizavęs 7-ojo dešimtmečio keliamas iniciatyvas ir diskusijas dėl planavimo gerinimo bei įvertindamas atliktus pakeitimus, konstatavo: „kuo daugiau buvo keitimų, tuo dažniau jie buvo vienodi“⁴². Realiojo socializmo sąvokos vartojimas iš esmės reiškė pripažinimą, kad socializmas sovietinės sistemos sąlygomis vargu ar gali būti kitoks⁴³. Tai buvo *de facto* pripažinimas, kad ideologija grįstos ambicijos netenka ankstesnės prasmės, nors formaliajame lygmenyje jos ir toliau išlaikė prioritetinį ir ritualizuotą pobūdį. T. y. ideologija išliko kaip tam tikras autoritetinis diskursas, už kurio slypėjo besiskirianti realybė. A. Jurchakas ši būvį apibrėžia kaip vykdymo pokytį (*performative shift*)⁴⁴, kai demonstruojant nemažėjantį dėmesį ideologinėms taisyklėms, ritualams ir planams, kasdieniniame lygmenyje didėja jų interpretacija ir galimybės įvairioms grupėms ar asmenims derėtis ir siekti savo tikslų.

Tautinės ideologijos stiprėjimas⁴⁵ kaip dominuojantis diskursas tarp kitų sričių ilgainiui tapo vis aktualesnis, suteikęs prasmės atskiroms grupėms skirtingais požiūriais

³⁹ R. Orlova, *Memoirs*, Random House, 1983.

⁴⁰ P. Kenney, *Borders Breached: The Transnational in Eastern Europe since Solidarity*, *Journal of Modern European History*, Vol. 8, 2010, 2, p. 179–196.

⁴¹ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatura biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*, Vilnius, 2011.

⁴² G. E. Schroeder, *Planning Reforms in the Soviet Union, 1963–1966. An Analysis of Recent Trends in Economic Organizations and Management*, *Soviet Studies*, Vol. 20, No. 3, 1968 (July), p. 382–383.

⁴³ Pradėtų iniciatyvų nuolatini neišbaigtumą pastebėjo ir R. Bulota, pažymėdamas besiformuojančio biurokratinio nacionalizmo reiškinį. Žr. I. R. Bulota, *SSRS reformų išvakarėse: nomenklatura ir inteligentija Lietuvoje*, *Darbai ir dienos*, Nr. 49, 2008, p. 69–79.

⁴⁴ A. Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*.

⁴⁵ Neatsitiktinai vertindamas komunizmo griūties perspektyvą filosofas B. Genzelis akcentavo palaipsniui blėsusį tikėjimą komunizmu yrant bendram ideologiniam imperijos pamatui, o tokioje situacijoje vis daugiau vietos užėmė „rusiškumas“ (Žr. B. Genzelis, *Istorija ir mes*, Vilnius, 1998, p. 19). Akivaizdu, jog kitose respublikose, tarp jų ir Lietuvoje, kaip atsakas stiprėjo savi tautiniai procesai.

remti ir užtikrinti nacionalinio tapatumo mobilizaciją: per istoriją, tradicijų saugojimą, vietinę gamtą ar kultūrą. Nors leninistinė politika numatė „tautų žydėjimo“ projekciją ir tam tikras dėmesys titulinėms tautoms buvo įtrauktas į planinę struktūrą⁴⁶, tačiau vėlyvuju sovietmečiu visuomenės dėmesys tautiniams klausimams gerokai peržengdavo valdžios nustatytas ribas ir dažniausiai buvo priešpriešinamas (ar interpretuojamas) kaip alternatyva niūrėjančiai sovietinei realybei. Kadangi Lietuvos TSR buvo „nerusiška“ teritorija, nagrinėjant periferijos interesų gynimą ypač svarbu atsižvelgti į nacionalinio tapatumo stiprinimo veiksnį kaip atsaką į tam tikrais atvejais sovietizacijoje paslėptą rusifikacijos politiką. Politologė G. Lapidus išskiria prieštarumą nacionalinių santykių plotmėje TSRS, skelbiant ir *tautų suklestėjimo*, ir *tautų suartėjimo* projekcijas. Siekiai kurti internacionalinę multikultūrišką visuomenę pagal marksizmo-leninizmo principus kontrastavo su sovietinio patriotiškumo stiprinimu, pagrįstu daugiausia rusiškos kultūros protegavimu⁴⁷. Kita vertus, internacionalizmo projekcija, tautybė pase, tautiniu pagrindu suformuotos sovietinės respublikos ir kultūrų jose formavimas – iš esmės buvo resursas sovietinėse respublikose reikštis tam tikroms etnonacionalizmo strategijoms, ginant savo interesus santykyje su rusų kultūros plėtra. Y. Slezkine iškelia „atskirų kambarių viename bendrabutyje“ metaforą, parodančią TSRS tautų autonomiškumą etniškai kompleksiškoje visuomenėje⁴⁸. Nors tokia situacija maskavo sovietizacijos tikslus, ji neretai sudarė erdvę reikštis tam tikriems etnonacionaliniams procesams, o atskirų regionų atvejais padėjo plėtoti modernių tautų savimonę. Ypač tai tampa aktualu vėlyvuju sovietmečiu.

Postalininis laikotarpis kaip vėlyvojo sovietmečio epocha ir jo specifika

Chruščiovinis ir brežnevinis laikotarpiai turėjo vieną bendrą savybę – jie nepakartojo to monolitinio totalitarizmo modelio, kuris represijų, intensyvios indoktrinacijos ir dėl tam tikrų visuomenės grupių lūkesčių buvo išvirtinęs stalininio valdymo metu. N. Chruščiovo valdymas kultūrinėje-ideologinėje plotmėje pasižymėjo „akselaratoriaus ir stabdžių“ logika, neįtvirtinant nuoseklaus elgesio kultūros reguliavimo srityje, ir šalia „atšilimo“ atmosferos palaikant pasirinktinai atliekamus suvaržymus, sukeliančius rezonansą inteligentijoje. Brežnevinio laikotarpio irgi nereiktų vertinti kaip visiškai vientisos epochos. Neatsitiktinai E. Baconas pastebėjo, jog brežnevinio laikotarpio kaip *stagnacinio* konceptualizavimas remiasi daugiausiai perestroikos metu M. Gorbačiovo

⁴⁶ J. Richards, Old Wine in New Bottles: The Resurgence of Nationalism in the New Europe, *Ethnicity and Nationalism in Russia, the CIS and the Baltic State*, ed. C. Williams, T. D. Sfikas, Aldershotshgate, 1999, p. 29.

⁴⁷ G. W. Lapidus, The Nationality Question and the Soviet System, *Proceedings of the Academy of political science*, Vol. 35, No. 3: *The Soviet Union in the 1980s*, 1984, p. 101.

⁴⁸ Yu. Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (Summer, 1994), p. 414–452.

suformuotu reformistiniu diskursu⁴⁹, kuris save priešpriešino brežneviniam „neostalinizmui“. Šis apibūdinimas iki šiol yra vienas dominuojančių brežnevizmo įvardijimų, tačiau E. Baconas pastebi, kad aktualu identifikuoti ir tam tikrus brežnevinės epochos laikotarpius. Todėl, kaip akcentavo A. Streikus savo pranešime⁵⁰, galima išskirti antrąjį kultūrinį atšilimą, kuris tęsėsi maždaug 1964–1968 m. laikotarpiu, kurio metu pavieniai kūrėjai galėjo daugiau manevruoti kūrybinės raiškos formomis. Neatsitiktinai interviu metu ar atsiminimų knygosose kai kurie autoriai kultūrininkai išskiria būtent 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje atsiradusias geresnes galimybes kurti ir formos, ir turinio prasme, kas buvo būdinga ateinančiai jaunesnei kartai (pvz., rašytojų aplinkoje Apučio, Gedos, Martinaičio, Vaičiūnaitės aplinka) ir maždaug 1968–1972 m. laikotarpiu užsivėrusias šias galimybes, paliekant tik siaurus plyšius sugriežtėjusiame kultūrinio-ideologinio valdymo lauke. Kita vertus, tokia lauke akivaizdžiai pastebima (net ir tarp nomenklatūros) mažėjanti parama komunistinei ideologijai ir didėjančios neformalaus laviravimo galimybės, per asmeninius ryšius, privačias iniciatyvas ir ezopinę kalbą randant būdus reikšti idėjas. Šioje vietoje atsiranda galimybė kalbėti apie palaiptinį deideologizavimą. Vėlyvojo socializmo epochos specifika, pagrįstą socialistinės Lenkijos atveju, pastebi lenkų tyrinėtojas A. Walickis, kuris išvelgia pavojų vertinti komunizmą tik pagal realiojo socializmo nuosmukio laikotarpį ir tapatinti su politinės valdžios monopolizavimu nuideologintos nomenklatūros privačių interesų labui, ir nesuprasti komunizmo, kai jo įtaka buvo didžiausia, – kaip galingą revoliucinio totalitarinio judėjimo idėjinį įkvėpėją ir grynos totalitarinės valstybės ideologinį įteisinimą⁵¹. A. Walickis pripažįsta, kad Giereko laikų nomenklatūra buvo labai nuideologinta, ir iš esmės jis siūlo atskirti komunizmo statybas ankstyvuojau laikotarpiu bei faktinį pasitraukimą nuo komunistinių idealų ir įvykusį deideologizavimą bei faktinį dekomunizavimą vėliau⁵². Panašias tendencijas galima pastebėti ir sovietinėje sistemoje, ypač atskirose jos periferijose, kaip, pvz., Baltijos ar Kaukazo respublikos, kur vietinė nomenklatūra naudojosi nemažu autonomiškumu, ką pastebėjo sovietologas P. Roederis⁵³. Didėjantis neformalumas ir valdant respubliką, ir reguliuojant kultūrinį-ideologinį lauką rodė, kad *status quo* vertybe vadovavęsi ideologai daugiau nepajėgė adekvačiai vertinti problemų ir iki pat *perestroikos*⁵⁴ įgyvendinti oficialiesiems tikslams veiksmingą indoktrinacijos ir kontrolės veikimą.

⁴⁹ E. Bacon, *Reconsidering Brezhnev, Brezhnev Reconsidered*, ed. E. Bacon, M. Sandle, New York, 2002, p. 1–4.

⁵⁰ A. Streikaus pranešimas „Kontroliuojami kultūriniai ryšiai su užsieniu“ LR Seime vykusioje istorinėje konferencijoje „Istorija ir atmintis. Sovietinė praeitis 1953–1990 m.“, 2011 m. lapkričio 28–29 d.

⁵¹ A. Walicki, *Markszizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, p. 8–9.

⁵² Ten pat, p. 11–14.

⁵³ P. G. Roeder, *Soviet Federalism and Ethnic Mobilization, World Politics*, Vol. 23, 2, 1991, p. 196–232.

⁵⁴ Laikotarpis po Brežnevo mirties iki pat 1985 m. prasidėjusios spartinimo (*perestroikos* politikos pirm-takas) politikos taip pat iš esmės vertintinas kaip brežnevinio laikotarpio tęsa ir vėlyvojo sovietmečio dalis.

Vėlyvojo sovietmečio pradžią siejant su chruščiovmečiu prasidėjusiu destalinizacijos procesu, ši laikotarpį galima apibrėžti kaip tęstinį procesą. N. Chruščiovo atšilimo metu pastebimas atsiribojimas nuo ankstesnės politinės krypties ir naujų raiškos formų paieška, kuri tęsėsi ir kelerius metus brežneviniu laikotarpiu, Prahos pavasaris ir ideologinis griežtėjimas reiškė, kad režimą tenkinančios krypties nebuvo rasta, o didėjantis dogmatiškumas išreiškė ir gynybą prieš naujos krypties paiešką, ir susitaikymą, kad bus bandoma gyventi be aiškios krypties. „Realiojo socializmo“ terminas taikliai įvardija tą momentą, kai komunistinė ideologija nemažos dalies visuomenės ir net nomenklatūros akyse nelaikoma vertybe ir į progresą vedančiu įrankiu, tačiau daugiau pasilieka įpročiu ar nomenklatūros galią legitimuojančia jėga.

Šio laikotarpio kaip bendro suvokimas svarbus tuo, jog net ir skirtingi laikotarpiai buvo tarpusavyje panašesni nei stalininė epocha: jis neturėjo tos visuomenės mobilizuojančios ir į monolitinį totalitarizmą vedančios galios, visuomenės ir atskirų elitų (pvz., kultūrinio) akyse buvo negrįžtamai pažeistas ir neatkurtas komunistinės ideologijos autoritetas, vyko permanentinis komunistinių vertybių iš(si)plovimo procesas. Trumpas Andropovo ir Černenkos valdymo metas savo pasekme iš esmės irgi laikytinas brežnevinio valdymo tąsa, nors ir galima kalbėti apie trumpai blykstelėjusį Andropovo reformizmą⁵⁵.

Kita vertus, net ir pastebint faktą, jog sistema jau nepajėgė visuomenės indoktrinuoti sovietinėmis nuostatomis, gana nevienodai galima interpretuoti jį supusį kontekstą – tuometinę sovietinę kasdienybę. Šioje vietoje paminėtinas normalumo / nenormalumo aspektas, kurio interpretacija dažniausiai priklauso nuo to, kokius sovietmečio reiškinius bandoma paaiškinti. Pavyzdžiui, „nenormalumo“ linija pabrėžtina filosofės N. Putinaitės tekstuose, kai ji akcentuoja sovietmečio žalą žmonių pasaulėžiūrai ir pastebi, jog tas nenormalumas pasireiškė tuo, jog „žiūrėdami į melą skeptiškai, sovietiniai žmonės jį priėmė kaip legalų ir „normalų“ dalyką“⁵⁶. A. Streikus panašiai akcentuoja tuometinių eilinių piliečių mėginimus gyventi normalų gyvenimą nenormalioje sistemoje⁵⁷.

Šalia šių pastebėjimų, į tą patį kasdienybės kontekstą galima žiūrėti per vėlyvąjį sovietmetį ir kaip kultūrinį reiškinį, sociokultūrinę terpę, turinčią savus įpročius, vertybes ir rutinas. Ar šie elementai yra normalūs ir moralūs šioje perspektyvoje, nebandoma atsakyti⁵⁸, tačiau gilinamasi į jų įtaką svarbesniems sistemos pokyčiams, transformacijoms (pvz., blatas „plovė“ planinės ekonomikos principus, ezopinė kalba kūrė savotiškas

⁵⁵ A. Štomas, *Laisvės horizontai*.

⁵⁶ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, p. 49.

⁵⁷ A. Streikus, Sekcija Vėlyvasis sovietmetis Lietuvoje: tyrimų būklė ir naujų priegū galimybės. Ant-trasis Lietuvos istorikų suvažiavimas, *Lietuvos istorijos metraštis, 2009 metai 2*, 2010, p. 15.

⁵⁸ Išskirčiau S. Grybkausko ir savo paties tyrimus nomenklatūros tematika, taip pat V. Klumbio, A. Šukio tyrinėjimus.

ideologines-vertybines alternatyvas ir pan.). Akivaizdu, jog jie tapo tuometinės kasdienybės kultūros dalimi, savotiška *habitus* struktūra ir per tai buvo „įnormalizuoti“⁵⁹. Jie įkūnija daugiau ne sovietinės valdžios lūkesčius ir tikslus dėl norimos visuomenės modelio, tačiau realias ir rutinizuotas pasekmes, kurias visuomenei lėmė sovietinė sistema. Būtent vėlyvąjį sovietmetį galima fiksuoti kaip periodą, kai sovietmetį labiausiai reprezentuoja ne sustingę valdžios ritualai, tačiau kasdienybės rutinos, turinčios savo veikimo logiką ir įkūnijančios tuometinių dalyvių motyvus bei lemiančios tam tikrą dinamiką. Ši perspektyva pirmiausiai orientuojasi į sociokultūrinių ir politinių, ekonominių procesų eigos, susijusių virsmų išaiškinimą ir (svarbu!) visuomenės ar atskirų grupių vaidmenį, o ne mentalinių lūžių aspektą ir sistemos kaip determinuojančio veiksnio⁶⁰ dėmenį. Taip žvelgiant vėlyvąsias sovietmetis lygintinas su savotišku intoksikacijos poveikiu, kai organizmas yra vis dar paveiktas, tačiau pats nuodų šaltinis, kad ir nepasibaigęs, yra gerokai išsikvėpęs. Panašią poziciją galima pastebėti ir neseniai išleistoje kolektyvinėje monografijoje apie savaiminę visuomenę, kurioje vyrauja optimistinis kalbėjimas, ir pastebima, kad dalis visuomenės ilgainiui ieškojo būdų patiems kurti ir plėtoti alternatyvumo nišas, mažino sovietizacijos poveikį, taip akivaizdžiai prisidėdama prie sistemos erozijos. Aišku, sovietinė visuomenė tampa persmelkta sovietiškos elgsenos, persikeliančios ir į posovietmetį, tačiau dalyvavimo pokyčiuose dinamiškumo atžvilgiu šis sovietiškas buvo įvairialypis, ir kultūros veikėjų asmenyse parodė skirtingą jų santykį su sovietine ideologija, sistema, nacionalinio tapatumo projekcijomis. Šis skirtingumas vėlyvojo sovietmečio aplinkoje, kurioje sutilpo ir sistemos erozija, stagnacija institucijose, dinamika ryšiuose, komunistinės ideologijos išplovimas, nomenklatūrinio-biurokratinio valdymo *status quo*, tautinių procesų stiprėjimas, modernizacijos tąsa, lėmė atskiruose segmentuose skirtingai pasireiškiančius lūkesčius⁶¹ dėl galimo atsinaujinimo, o per tai kūrė galimybes skleisti ne vienam sovietmečio kultūrininko, intelektualo elgsenos modeliu⁶².

⁵⁹ Įpročio (*habitus*) momentas parodo socialinių-kultūrinių situacijų nusistovėjimą, pasikartojamumą, atsirandantį žinojimą, ką daryti ir kaip elgtis siekiant savo tikslų. Jis savaime bendrai nesprendžia sistemos *normalumo–nenormalumo* klausimo, tačiau jis akivaizdžiai nemažai daliai visuomenės sumažina įtampą gyvenant sovietinėje sistemoje, integruojant sovietinio gyvenimo atributus kaip neišvengiamybę, buities dalį. A. Yurchako minėtos knygos pavadinimo mintis „Viskas atrodė amžinai“ atspindi šį sovietinės visuomenės bruožą. Kita vertus, tuometinės kasdienybės unikalumas buvo tas, jog kaip savus įpročius ji įprasmino ne tik pavienius sovietinius elementus, tačiau ir vakarietiškus vartojimo modelius, atskiras alternatyvias orientacijas, kurių viduje esančios reikšmės lyg ir buvo priešiškos tiems sistemos atributams, tačiau nemažai tuometinių gyventojų šiuos dalykus kažkokiu būdu suderindavo, bent iki to momento, kai 9-ojo dešimtmečio viduryje prasidėjo atviri pokyčiai.

⁶⁰ Sistemos veiksnys nėra atmetamas, tačiau jis daugiau suvokiamas kaip nuolatinis santykis (veiksmas–reakcija) su visuomene, kuri irgi turėjo savus interesus ir svertus siekti šių tikslų (tarp jų galima pastebėti ir idėjinius, ir vartojimo pobūdžio tikslus).

⁶¹ Savaiminės visuomenės sąvoka yra išplėta knygoje apie Sąjūdžio ištakas ir tinklaveiką. Žr. *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius, 2011.

⁶² Pastebėjimus yra išsakę istorikai V. Klumbys, A. Šukys. Žr.: V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2009; A. Šukys, Intelektualų neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje, *Darbai ir dienos*, 2011, Nr. 54, p. 9–35.

Išvados

Vėlyvąjį sovietmetį tikslinga tapatinti su postalininiu laikotarpiu prasidėjusiais procesais, kurių metu kultūrininkai gavo galimybę platesnei saviraiškai, nei buvo nubrėžta vadinamosios 5-ojo dešimtmečio *ždanovščinos* metu Lietuvoje sekretoriaus K. Preikšo 1946 m. kalboje, kurioje kultūrininkų veikla buvo griežtai susieta tik su partine linija. N. Chruščiovo valdymo periodu atsirado galimybė *ieškojimams*, kurie lėmė modernistinės ir tautiškosios linijų plėtojimąsi. Tačiau tas pats chruščiovinis laikotarpis buvo prieštaringas: šalia palankumo naujoms raiškos formoms ir modernizmui pasireikšdavo įtarumas dėl atskirų iniciatyvų ir veiklų beidėjiškumo. Bet kokių atveju šis *atšilimo* kontekstas daliai vietinių kultūros veikėjų, ypač jaunesniosios kartos, leido atsirbėti nuo supaprastintų socialinio realizmo schemų, ir šalia sovietinės sistemos diegiamų vertybių pasinerti į alternatyvias vertybes, kurių dalis surado savo vietą sovietinio *isteblišmento* struktūroje. Brežnevinio stiliaus valdymas suvaržė reformizmo siekius, tačiau tuometinė struktūra nepajėgė grįžti prie stalinistinio valdymo modelio: dalis visuomenės turėjo natūralų motyvą panirti į neformalų veikimą, sprendžiant nepakankamumo klausimą, ar tai būtų alternatyvių požiūrių paieška, ar vartojimo klausimai.

DEFINING THE LATE SOCIALISM IN THE CONTEXT OF CULTURAL ACTIVITIES

Summary

VILIUS IVANAUSKAS

The article analyses the concept of late Socialism from the perspective of the Soviet cultural elite (or intellectuals), focusing on structural changes following Stalin's epoch and posing the question what concrete event or fact could qualify as the beginning of late Socialism (the Hungarian Revolution of 1956, Khrushchev's speech, Prague Spring, etc.).

The author suggests that the era of late Socialism could be identified as overlapping with the post-Stalinist period and lasting until Gorbachev's perestroika. The epoch of late Socialism also includes several internal periods, the distinction of which is based on the Soviet leaders in power (Khrushchev, Brezhnev, etc.). These sub-periods of late Socialism were characterized by attempts to renew the course of political, cultural and economic development which would normally end in failure leading to the decline in the mobilization of ideology and regulation. Despite certain differences between these sub-periods they manifested more common features as compared to Stalin's era. They also illustrate the fact that Soviet cultural elite and Soviet intellectuals were not fully absorbed by the system as they did not become part of the proletarian structure retaining a certain level of personal or group autonomy.

The analysis of Stalin's era revealed that in the sphere of culture and ideology the intellectuals were actively involved into the practices of indoctrination. In Lithuania they quickly adapted to the new institutions, mastered the rituals of indoctrination as well as the practices of participating in official processes and felt the impact of the so-called zhdanovschina.

However, the research of the later period of the Soviet era, which started immediately after de-Stalinization, requires more than mere analysis of the role the consolidation of the Soviet order played in the country leaving aside the definite dynamism of ideas and the increasing interest in the “national question.” The period after Khrushchev’s Thaw can be characterized as the epoch of late Socialism revealing not only dogmatism but also the dynamics of informal practices. Late Socialism started with the optimism of the Thaw but as a separate socio-cultural epoch it mainly reflected the norms, everyday life and standards of the so-called real Socialism declared during the Brezhnev period. In his famous study anthropologist Alexei Yurchak described the same period as the epoch of the last Soviet generation, in which a lack of belief in ideology was combined with ideological ritualization of everyday life. Brezhnev’s ruling style embodied the dogmatism of ideology and official establishments, yet at the same time it ignored the growing number of informal and illegal practices. During real Socialism personal ties were stronger than official structures. As a result, power relations and socio-cultural and economical dynamics were concentrated in interpersonal relationships within various social networks. These supplemented official institutions and formal processes with informal everyday routines and the practical mind, in order to solve the shortages caused by ideology and the planned economy. Here, the concept of “social network” could be applied to illustrate how the structure of relationships around a person or group affected beliefs or behaviours. Several scholars have paid attention to the role of informal social relations as one of the most important tools to achieve not only better consumption (blat relations), but also as an informal space to share varying cultural-normative attitudes and values, mainly ones that differed from the dominated discourse of communist ideology. In doing so, they have demonstrated that all aspects of individual or group life were not controlled by totalitarian mechanisms.

Gauta 2011 m. gegužės mėn.

Vilius Ivanauskas – Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Mokslinių tyrimų sritys: sovietmečio politiniai ir kultūros elitai, jų transformacijos vėlyvuosiu sovietmečiu, intelektualai ir sistema. 2009–2011 m. atliko LMT koordinuojamos podoktorantūros stažuotę Vilniaus universitete Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute. 2011 m. gruodį pasirodė disertacijos pagrindu parengta monografija „Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)“.

El. paštas: vilius.ivanauskas@gmail.com